

UOT 94 (479.24)

L.S.Namazova

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
namazova.lamiyye@mail.ru*

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏRAZİSİNİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ SİYASƏTİ R.M.SEYVORİNİN TƏDQIQATINDA

Açar sözlər: Rocer M.Seyvori, Səfəvilər, Osmanlı imperiyası, I Pyotr, afqanlar

Azərbaycan xalqı zəngin dövlətçilik təcrübəsinə, müstəqil idarəetmə istedadına, orijinal dövlətçilik ənənəsinə malikdir. Tariximizin Səfəvilər dövrü xalqımızın dövlətçilik təcrübəsinin, özünəməxsus dövlətçilik tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Səfəvi tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən ingilisdilli tarixşünaslığın görkəmli nümayəndəsi R.M.Seyvori əsərlərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin süqutuna maraqlı bir yanaşma sərgiləyir. Təqdim olunan məqalədə məqsədimiz bu yanaşmanın necə və nə dərəcədə düzgün tədqiq olunduğunu araşdırmaqdır.

Л.С.Намазова

ПОЛИТИКА РАЗДЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ В ИССЛЕДОВАНИИ Р.М.СЕЙВОРИ

Ключевые слова: Роджер М.Сейвори, Османская империя, Пётр I, афганцы

Народ Азербайджана имеет богатый опыт государственности, независимый управленческий талант и самобытную государственную традицию. Эпоха истории Сефевидов – одна из славных страниц истории государственности нашего народа. Р.М.Сейвори, выдающийся представитель англоязычной историографии, имеющей большое значение в изучении истории Сафави, в своих произведениях демонстрирует интересный подход к падению государства Сафавидов. В представленной статье наша цель – выяснить, как и в какой степени этот подход верный.

L.S.Namazova

DIVISION POLICY OF TERRITORY OF AZERBAIJAN STATE OF SAFAVIDS ON THE RESEARCH OF R.M.SAVORY

Keywords: Roger M.Savory, Safavids, Ottoman Empire, Peter I, afghans

Nation of Azerbaijan has a wide experience of the statehood, independent administrative talent and original state tradition. Epoch of history Safavids – one of glorious pages of history of statehood of our nation. R.M.Savory, a protruding

representative of the english-speaking historiography which are of great importance in studying of history Safavids, in the works shows the interesting approach to falling the state Safavids. In presented article our objective – to find out, as well as in what degree this approach true.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxan qiyamlar onun ərazisinin Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürülməsi, son nəticədə də dövlətin süqutu ilə nəticələndi. Bu istiqamətdə R.M.Seyvorinin apardığı tədqiqatlardan məlum olur ki, 1722-ci ildə Mahmud Gilzayinin mərkəz İsfahanı ələ keçirib Səfəvi taxtına sahib olması Səfəvilər dövlətinin ərazisinin qonşu dövlətlər – Rusiya və Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal prosesini daha da sürətləndirdi. Çünki məlum olduğu kimi, hər iki imperiya Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü prosesini diqqətlə izləyir, hazırlıq görür və fürsət gözləyirdilər [5, s.373].

1715-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə göndərilən A.P.Volnskinin missiyası ilə kifayətlənməyən Rusiya çarı (1721-ci ildən imperatoru – L.N.) I Pyotr 1716-cı ildə Bekoviç – Çerkasskini Transxəzər kəşfiyyat ekspedisiyasına göndərir [2, s.61]. Xəzərin şərq sahillərinin tədqiqi Çerkasski ekspedisiyasının 1717-ci ildə məhv olması ilə əlaqədar olaraq yarımçıq qaldıqdan sonra “Xəzər dənizi haqqında tam təsəvvürə malik olmaq istəyən I Pyotr Xəzər dənizinin xəritəsinin çəkilməsi işini davam etdirmək və bu məqsədlə yaxından tanıdığı, təcrübəli və yüksək təhsilli zabitlərin xidmətindən istifadə etmək qərarına gəlir. Bir neçə hərbi və donanma zabitləri Xəzər sahillərinə səfərə hazırlıq üçün ciddi iş aparmağa başlayırlar” [6, s.248]. R.M.Seyvorinin fikrincə, bununla da kifayətlənməyən “Çar 1719-cu ildə Semyon Abramovu konsul kimi Rəştə göndərir” [6, s.248]. 1721-ci ildə I Pyotr Səfəvilər dövlətini işğal etmək qərarına gəlir, bunun üçün “casus belli”, yəni müharibə elan etmək üçün bəhanə Səfəvilər dövlətində rus vətəndaşlarının da daxil olduğu iki münaqişə oldu. R.M.Seyvori qeyd edir ki, Səfəvi hökuməti tərəfindən bu münaqişələrin heç biri nizama salınmamışdı, əksinə hər iki münaqişə hökumətin idarə etmək əzminin çatışmazlığına görə baş vermişdi. Rəştdəki rus konsulu Semyon Abramova İsfahana gedərək bu münaqişələrə görə etiraz etmək tapşırığı verilmişdi, lakin İsfahan şəhəri əfqanlar tərəfindən mühasirəyə alındığına görə əmrin icrası mümkün olmadı [6, s.248]. R.M.Seyvori bu “iki münaqişə”yə izah verməsə də, məlumdur ki, nəzərdə tutulan münaqişələrdən biri rus tacirlərinin qarət edilməsi faktı ilə bağlı idi. Belə ki, 1721-ci ilin 15 avqustunda Hacı Davud, qaytaq və qaraqaytaqların böyük usmisi Əhməd xan və qazıqumukların rəhbəri Çolaq Surxay xan qüvvələri ilə birgə Şamaxını ələ keçirib, onu talan edirlər: bu zaman rus tacirlərinin dükənləri da qarət edilir ki, bu da Pyotr üçün bəhanə rolunu oynayır [2, s.178]. Digər münaqişə isə əfqanların mərkəzi hökumətə qarşı qiyam qaldırmaları ilə bağlı idi. Hər iki münaqişəyə etirazını bildirib

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hüduqlarını pozmaqla Rusiya imperiyası “dostluq” nümayiş etdirirdi. İsfahanın mühasirəsi barədə xəbər tutandan dərhal sonra “Həştərxanda gəmiyə minərək 100 min nəfərdən çox böyük ordusu ilə Xəzərin qərb sahilində Terek sahillərinə çıxdı” [6, s.250]. Rus qoşunları Həştərxandan keçərək cənub istiqamətində irəliləməyə davam edirlər. Lakin ərzaq çatışmazlığı, qışın başlaması və Osmanlı hökumətinin bu təşəbbüsə qarşı öz etirazını bildirməsi imperator I Pyotru geri çəkilməyə məcbur edir. Digər tərəfdən də, onun bütün canlı qüvvəsinin 1/3-ni itirdiyini nəzərə alsaq, bu yürüşün ilkin nəticəsini olduqca bərbad hesab etmək olar. R.M.Seyvori səhvə yol verərək I Pyotrun Həştərxandan yürüşə başlama tarixini 1772-ci ilin iyul ayı kimi qeyd edir [6, s.250].

Qeyd etmək lazımdır ki, rusların fəallığı Osmanlı imperiyasını da Səfəvilər dövlətinin ərazilərini işğal etmək üçün bir qədər tələsməyə vadar etdi. R.M.Seyvori yazır ki, Osmanlı imperiyasının 1718-ci ildə Avstriya və Venesiya ilə Pojarevatsk sülhünü [7, s.324] imzalaması diqqətini Səfəvilər dövlətinə yönəltmək imkanı verdi və osmanlıları Sultan Məhəmməd şahın (Xudabəndə – L.N.) hakimiyyəti dövründə Səfəvilər dövlətindən zəbt edilmiş şimal-qərb ərazilərini yenidən tutmaq üçün hərbi əməliyyatlara təşviq etməyə həvəsləndirdi [6, s.251]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1722-ci ilin oktyabr ayında əfqanlar paytaxt İsfahanı tutandan sonra Şah II Təhmasib Osmanlı imperiyasına əfqan qəsbkarlarına qarşı mübarizədə yardım istəmək məqsədi ilə nümayəndə göndərdi. Osmanlı baş vəziri bu nümayəndəyə cavabı belə oldu: “...əgər Təhmasib Osmanlı imperiyasına əvvəllər iddia etdiyi bütün əyalətləri güzəştə getsə, Türkiyə (Osmanlı imperiyası – L.N.) Təhmasibə İranda (Səfəvilər dövlətində – L.N.) dincliyi bərpa etməyə kömək edəcək” [6, s.252]. I Pyotrun da təklifi demək olar ki, bu təkliflə eyni idi. Yəni asayişin bərpası əvəzində iddia edilən bəzi ərazilərin, xüsusilə də Xəzəryanı ərazilərin Rusiya imperiyasına güzəştə gedilməsi istənilirdi. 1722-ci ildə Xəzər dənizinin sahiləni əyalətlərində Rusiya imperatorunun görünən bayraqları İstanbulda böyük həyəcan doğurdu və diplomatik fəaliyyətdəki narahatlıqlar Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında müharibə ehtimalını daha da gücləndirdi. Lakin aparılan danışıqlar onun qarşısını aldı. 24 iyun 1724-cü ili tarixində Səfəvilər dövlətini şimal-qərb əyalətlərinin bölüşdürülməsinə dair Rusiya-Osmanlı müqaviləsi imzalandı. Lakin bu bölüşdürülmə qısa ömürlü idi. 1723-cü ildə 6 rus batalyonu Gilana yan aldı və bir digər rus qoşunu Bakını ələ keçirdi. Lakin 1725-ci ildə I Pyotrun ölümü rusların işğalçı siyasətinə son qoydu. Osmanlıların Səfəvi hüduqlarında genişlənməsi isə 1726-cı ildən sonra Nadir xan tərəfindən başa çatdırıldı [6, s.252].

Ruslardan fərqli olaraq Osmanlılar 1726-cı ildə 1724-cü ildə Rusiya ilə imzalanmış müqavilənin verdiyi üstünlükdən faydalanaraq Əhməd paşasının rəhbərliyi altında 60 min nəfərlik qüvvə və 70 topla Səfəvilər dövlətinin şimal-

qərb hüdudlarından içərilərinə doğru hərəkət etdilər. Bu zaman Əşrəf Əhməd paşanın yanına 4 molla göndərərək onun nə üçün sünnilərə qarşı müharibə apardığını soruşdu. Cavabında isə Əhməd paşa sadəcə Sultanın əmrlərini yerinə yetirdiyini bildirdi [6, s.252-253]. R.M.Seyvorinin yazdığından məlum olur ki, “Əşrəf Gilzayinin apardığı təşviqat nəticəsində paşanın ordusunda olan kürdlərin çoxu və bəzi türklər qoşundan fərariyyət etmişdi” [6, s.253]. Buna baxmayaraq, Həmədan yaxınlığında tələsik Əşrəf üzərinə hücum edən paşanın ordusundan daha 20 min kürdün fərariyyət etməsi və türk qoşunlarının əksərinin irəliləməkdən imtina etməsi onu son nəticədə 20 noyabr 1726-cı ildə Əşrəflə sülh danışıqlarına getməyə vadar etdi. Nəticə etibarilə, Osmanlı imperiyası 1727-ci ildə Əşrəfi Səfəvilər dövlətinin şahı olaraq tanımalı oldu [6, s.253].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1727-ci ilin iyulunda Həmədan qazısı Abdullah Əfəndi ilə Əşrəf şahın elçisi Molla Nüsrət arasında başlanan danışıqlar oktyabrın 3-də 12 maddəlik Həmədan müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatmışdı [5, s.388]. T.T.Mustafazadə yazır ki, müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini əfqanlara güzəştə getməyə və onların əlindən aldığı topları qaytarmağa borclu idi [4, s.929; 3, s.79; 5, s.387]. Lakin İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, sülhə görə əfqanlar ələ keçirdikləri toplarla yanaşı, zəbt etdikləri Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini Osmanlı dövlətinə geri qaytarmağa razı oldular [8, s.186; 5, s.387]. Eyni zamanda Əşrəf şah Səfəvi dövlətinə daxil olan Cənubi Qafqaz əraziləri (Xəzəryanı ərazilər istisna olmaqla) üzərində, həmçinin Təbriz, Həmədan və Kirmanşah üzərində Osmanlı imperiyasının hakimiyyətini tanıyırdı [4, s.929; 3, s.79; 5, s.388]. Osmanlı imperiyası sadəcə 1723-1725-ci illərdə Luristan dağ silsilələrindən İrəvana, Gəncə və Muğan düzünə qədər Səfəvilər dövlətinin geniş ərazilərini işğal etmişdi. M.Ərəndilin fikrincə, Osmanlılar keçmiş Səfəvi imperiyasının 300 min km² ərazisini ələ keçirmişdilər [1, s.115; 5, s.385].

Bu müqavilənin təfəsilatı barədə məlumat verməyən R.M.Seyvori maraqlı bir müqayisə aparır. Onun fikrincə, “faktiki olaraq, əgər II Təhmasib Əşrəfin etdiyi kimi bütün Qafqazı və İranın (Səfəvilər dövlətinin - L.N.) şimal-qərb əyalətlərini Osmanlılara güzəştə getməyə hazır olsaydı, dövləti o idarə etmiş olardı” [6, s.253]. Əslində bu cür yanaşma və aparılan müqayisəni kifayət qədər uğurlu saymaq olmaz. Ən azından ona görə ki, Osmanlı İmperiyası II Təhmasibin hökmü altında olub onlara güzəştə gedilə biləcək bir ərazinin olmadığını daha gözəl başa düşürdü. Digər tərəfdən də, Əhməd paşanın komandanlığında Səfəvilər dövlətinin içərilərinə doğru qoşun yeridən Osmanlı imperiyası son həlledici döyüşə, yəni 1726-cı il məğlubiyyətinə qədər bacardıqca daha geniş əraziləri nəzarət altına almağa çalışırdı. Şah II Təhmasibin hakimiyyəti altında yalnız Mazandaran vilayəti qalmışdı ki, hətta burada da onun hakimiyyəti möhkəm deyildi [5, s.388]. 1725-ci il aprel ayının 26-da Əşrəf şah Mahmudu üstələdikdən sonra İranın mərkəzi və cənubunu, yəni

Sistan əyaləti və Xorasanın qərb hissəsini nəzarət altına almışdı. Əslində, əfqanların nəzarəti altında olan ərazilər, yalnız bu bölgələrin əsas şəhər mərkəzlərindən ibarət idi. Əşrəf şah hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün Şah Sultan Hüseyinin qızı ilə evlənmiş, özünü şah elan edən II Təhmasibi ələ keçirmək üçün tədbirlər görmüşdü. Nəticədə, Mazandarana qaçan II Təhmasib orada Qacar tayfasından olan Fətəli xan adlı qızılbaş əmiri ilə birləşmişdi [6, s.253].

Bütövlükdə, R.M.Seyvorinin Səfəvilər dövlətinin ərazisinin Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bölüşdürülməsi barədə verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu hal sadəcə müvəqqəti xarakter daşımış, tədqiqatçının da vurğuladığı kimi, 1725-ci ildə I Pyotr-un ölümündən sonra rusların, 1726-cı ildən sonra isə Osmanlıların Səfəvi hüdudlarının içərilərinə doğru daha da genişlənmək istəyinə Nadir xan (daha sonra Nadir şah) tərəfindən tamamilə son qoyulmuşdu [6, s.252].

ƏDƏBİYYAT

1. *Erendil M.* Tarihde Türk-İran ilişkileri. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1976, 249 s.
2. *Lockhart L.* The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: 1958, 583 p.
3. *Mustafazadə T.T.* XVIII yüzillik – XIX əsrin əvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
4. *Mustafazadə T.T.* Safevi Hanedanının son yılları / Türkler, c.6. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, 2002, s.925-935
5. *Nəcəfli T.H.* Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Bakı: Turxan NPB, 2015, 516 s.
6. *Savory R.M.* Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 277 p.
7. The Peace of Passarowitz, 1718. Edited by Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pesalj. West Lafayette (Indiana, USA): Purdue University Press, 2011, 324 p.
8. *Uzunçarşılı İ.H.* Osmanlı tarihi. I bölüm, c.IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 639 s.